

Lista kontrolna technik obalania tyranii

The Checklist for Ending Tyranny

Peter Ackerman and Hardy Merriman

From the book: 'Is Authoritarianism Staging a Comeback?'

Editors: Matthew Burrows and Maria J. Stephan

The Atlantic Council, Washington D.C. – 2015

Translator: Dr. Piotr Kuropatwinski, retired lecturer of economic policy at the University of Gdansk, November 2020

Translation Editor: Tomasz Larczyński, PhD

Lista kontrolna technik obalania tyranii

Peter Ackerman i Hardy Merriman

W obecnych czasach najbardziej śmiertelne konflikty przebiegają nie między państwami, lecz raczej wewnątrz nich; między tyranami a społeczeństwami, które są gnębione i które próbują się z tym zmierzyć. Szeroko rozpowszechniony jest pogląd, że ciemnione społeczeństwa mają do wyboru dwa wyjścia: zgodzić się na tyranię mając nadzieję, że ulegnie ona złagodzeniu, lub też wywołać gwałtowne powstanie dla odzyskania wolności. Ten ograniczony pogląd jest podważany przez to, że kampanie społecznego oporu obywatelskiego (niekiedy określane jako przejawy „władzy ludu” [people power]) lub konflikty niestosujące przemocy, pojawiały się częściej, niż nam się wydaje. Od roku 1900 średnio raz w roku miała miejsce kampania oporu obywatelskiego rzucająca wyzwanie panującemu władcy¹. Takie prowadzone przez obywateli ruchy społeczne w coraz większym stopniu określały wynik najbardziej znaczących konfliktów geopolitycznych i przekształceń demokratycznych od 1972 roku². Jednakże decydenci polityczni, naukowcy, dziennikarze i inni zainteresowani obserwatorzy ciągle zdają się nie doceniać zdolności zwykłych ludzi do podkopywania tyranii i odzyskiwania praw bez odwoływania się do przemocy.

Biała plama opracowań analitycznych

Arabska wiosna w Tunezji i Egipcie w roku 2011, a także świeższej daty rewolucja na Ukrainie w 2014 r., stanowią przykłady, jak oddolne ruchy oporu obywatelskiego mogą zaskoczyć ludzi swą zdolnością przekształcania rzeczywistości. Nikt nie przewidział tych powstań, ale na pewno nie były one czymś wyjątkowym. Mało kto, jeśli w ogóle ktokolwiek, przewidział „kolorowe rewolucje” pojawiające się w Serbii (2000), Gruzji (2003) i na Ukrainie (2004). W ciągu poprzedzających je dziesięcioleci nikt nie przewidywał, że zorganizowany oddolnie niestosujący przemocy opór odegra kluczową rolę w obaleniu dyktatora Filipin Ferdinanda Marcosa (1986), dyktatora Chile Augusta Pinocheta (1988), sowieckiego reżimu komunistycznego w Polsce (1989) lub systemu apartheidu w Republice Południowej Afryki (1992).

W miarę, jak międzynarodowi i regionalni eksperci prowadzą między sobą spory, mające wyjaśnić te i inne protesty niestosujące przemocy, często dochodzą do wniosku, że przypadki odnoszących sukces akcje oporu obywatelskiego to historyczne anomalie, które mogły zaistnieć w warunkach unikatowego zbiegu okoliczności w danym kraju w konkretnym momencie. Z racji ich dynamiki, mającej jakoby wynikać z wyjątkowości, nie są uważane za dowód zastosowania ogólnej strategii, przy pomocy której społeczeństwa mogą podejmować działania prowadzące do wyzwolenia się spod ucisku różnorodnych ciemnych. Jednak sami tyrani na całym świecie nie cierpią na brak zdolności do zauważenia takich zjawisk. Zrozumieli,

Ten rozdział pojawia się w: Mathew Burows i Maria J. Stephan (red.) *Is Authoritarianism Staging a Comeback?* [Czy autorytaryzm przeżywa swą drugą młodość?] Washington DC: The Atlantic Council, 2015.

że społeczne ruchy ludzi odkrywających swą moc stanowią największe zagrożenie ciągłości sprawowania przez nich władzy.

W warunkach przyspieszenia wzrostu liczby niestosujących przemocy ruchów oporu w ciągu ostatnich dziesięciu lat, bardzo ważne jest, by ci, którzy wspierają przemiany demokratyczne, uaktualnili swoją wiedzę i zdolność rozumienia źródeł sukcesu oraz siły ruchów oporu społecznego. Niestosujące przemocy działania okazują się skuteczne w wielu różnych przypadkach, ponieważ wykorzystują dwie podstawowe cechy rzeczywistości: to, że trwanie reżimów autorytarnych zależy od szeroko zakrojonego posłuchu społeczeństwa, które jest przedmiotem ucisku prowadzącego do utrzymania kontroli, oraz tego, że nie każdy żyjący w warunkach takiego reżimu wykazuje równą lojalność.

Jak działa opór obywatelski

W oparciu o te cechy rzeczywistości aktywiści oporu społecznego mobilizują ludność do systemowego wycofywania swojego posłuszeństwa i stosują pozbawiony przemocy nacisk – przy pomocy taktyk takich, jak strajki, bojkoty, masowe demonstracje i inne akcje – aby podkopać opresyjny system i odzyskać prawa, wolność i sprawiedliwość. Gdy uczestnictwo w tych formach oporu społecznego różnicuje się i narasta, represje przeciwko aktywistom oporu często przestają wystarczać do przywrócenia spokoju i zwiększa się szansa pojawienia się reakcji wzmacniającej opór.

W miarę utrzymywania się przejawów niepokoju i zamętu pojawiają się pęknięcia w rządzie i innych instytucjach (w policji, wojsku, w mediach, a także w organach prowadzenia polityki, urzędach i przedsiębiorstwach) mających krytyczne znaczenie dla funkcjonowania państwa. Te pęknięcia często prowadzą do dezercji – w miarę, jak ich liczba rośnie kaskadowo – podstawowe struktury, na których opiera się autorytarny porządek: kontrola zasobów materialnych, ludzkich, umiejętności ludzi i ich wiedzy, środowiska informacyjnego oraz zdolności do stosowania sankcji – ulegają destrukcji. Tyrani pozbawieni jakichkolwiek wiarygodnych łańcuchów dowodzenia, przy pomocy których mogliby egzekwować wykonywanie wydawanych przez siebie rozkazów, stają w obliczu wyczerpania się dostępnych opcji i są usuwani ze swoich stanowisk przy pomocy trwałego oporu niestosującego przemocy. Rezultatem tych zjawisk często okazywała się szeroko zakrojona zmiana.

Umiejętności czy uwarunkowania

W warunkach narastania liczby i skali oddziaływania oporu społecznego ważne jest zbadanie, jakie czynniki determinują kształt jego skutków. Czy warunki panujące w okresie poprzedzającym początek konfliktu determinują to, czy zakończy się on zwycięstwem ruchu, czy też autorytarnego reżimu? Czy też, inaczej mówiąc, zwycięstwo którejś ze stron zależy od wyborów strategicznych oraz umiejętności wpływania na przebieg konfliktu?

Kluczowym wyróżnikiem misji Międzynarodowego Centrum Konfliktu Niestosującego Przemocy (którego częścią jesteśmy) jest argumentowanie, że to umiejętności są w Ten rozdział pojawia się w: Mathew Burows i Maria J. Stephan (red.) *Is Authoritarianism Staging a Comeback?* [Czy autorytaryzm przeżywa swą drugą młodość?] Washington DC: The Atlantic Council, 2015.

ostatecznym rachunku ważniejsze, niż warunki określające przebieg trajektorii rozwoju ruchu oporu i efekty jego działania. Taki pogląd skłania do wysunięcia ważnego argumentu w kwestii gotowości oponenta do stosowania przemocy. „Niestosujący przemocy opór jest skuteczny jedynie w przypadku dobrodusznym lub łagodnym przeciwników” – pojawia się jak refren w wielu opiniach, lecz wygodnie pomija przypadki pokonania reżimu apartheidu w Południowej Afryce, w Chile Pinocheta, Marcosa na Filipinach czy reżimu komunistycznego w Polsce. Świeższe przykłady obejmują przypadek Hosni Mubaraka w Egipcie oraz ibn Alego w Tunezji. Żaden z tych reżimów nie może być uznany za łagodny, dobroduszny lub nieskłonny do stosowania surowych represji.

Te jakościowe przykłady są wsparte analizą ilościową. W roku 2008 organizacja Freedom House opublikowała wyniki badań różnych kwestii strukturalnych oraz ich wpływu na opór obywatelski w 64 przypadkach transformacji rządów autorytarnych w latach 1975-2006. Fragment sformułowanych tam kluczowych wniosków brzmi następująco:

...ani polityczne ani środowiskowe czynniki objęte badaniami w naszym projekcie nie wywarły statystycznie istotnego wpływu na sukces lub porażkę ruchów oporu obywatelskiego (...). Ruchy obywatelskie z takim samym prawdopodobieństwem osiągają sukces w mniej rozwiniętych, gospodarczo ubogich krajach, jak w rozwiniętych społeczeństwach dobrobytu. Badania pozwoliły również stwierdzić, że nie daje się znaleźć istotnego dowodu, że etniczna lub religijna polaryzacja ma istotny wpływ na możliwość pojawienia się spoistej opozycji obywatelskiej. Również typ ustroju nie wydaje się mieć ważnego wpływu na zdolność oporu obywatelskiego do osiągnięcia szerokiego poparcia³.

Jedynym czynnikiem badanym w projekcie, który wywarł statystycznie istotny wpływ na pojawienie się i rezultat ruchów oporu obywatelskiego, był stopień centralizacji rządów. Autorzy piszą, że:

wysoki stopień centralizacji jest pozytywnie skorelowany z pojawieniem się trwałego ruchu obywatelskiego dysponującego potencjalną możliwością rzucenia wyzwania władzom kraju. Przeciwna sytuacja również wydaje się być podstawą do twierdzenia, że: im wyższy poziom decentralizacji władzy, tym mniejsze prawdopodobieństwo pojawienia się skutecznych form mobilizacji obywatelskiej⁴.

Tak więc podczas gdy studium wskazuje jeden warunek środowiskowy mający wpływ na trajektorię rozwoju ruchów oporu obywatelskiego, ogólne ustalenia badawcze mocno podważają tezę, że zewnętrzne okoliczności determinują rezultaty konfliktów.

Trzy lata później, w nagrodzonej w 2011 r. publikacji *Dlaczego opór obywatelski działa: logika strategii konfliktu niestosującego przemocy*, uczone Erica Chenoweth i Maria Stephan starannie zanalizowały 323 kampanie, stosujące lub nie stosujące przemocy, rzucające wyzwanie istniejącym rządów w latach 1900-2006⁵. Ich przełomowe ustalenia wykazały, że

Ten rozdział pojawia się w: Mathew Burows i Maria J. Stephan (red.) *Is Authoritarianism Staging a Comeback? [Czy autorytaryzm przeżywa swą drugą młodość?]* Washington DC: The Atlantic Council, 2015.

niestosujące przemocy kampanie zakończyły się sukcesem w 53% przypadków, podczas gdy miało to miejsce jedynie w 23% przypadków kampanii stosujących przemoc⁶. Ustaliły także, że o ile stosowane przez aparat państwowy represje i inne czynniki strukturalne mogą wpłynąć na perspektywy sukcesu kampanii niestosujących przemocy (choć w mniejszej liczbie przypadków niż jest to powszechnie przyjęte – w przypadku gwałtownych represji ze strony państwa zmniejszyły one szanse sukcesu jedynie o 35%), to nie występowały jakiegokolwiek warunki strukturalne, determinujące efekty działania ruchu⁷. Po rygorystycznej ewaluacji zebranych danych doszły do wniosku, że „zebrane dowody sugerują, iż opór obywatelski często okazuje się skuteczny bez względu na warunki panujące w otoczeniu, które ludzie zwykle kojarzą z porażką kampanii ruchów niestosujących przemoc”⁸.

Takie wyniki badań ujawniają nieprawdziwość założeń, na których opiera się konwencjonalna mądrość dotycząca oporu obywatelskiego. Umiejętności i strategiczne wybory często mają dla wyników działania tych ruchów większe znaczenie, niż warunki panujące w otoczeniu. Taka konkluzja zaskakuje jeszcze mniej, jeśli weźmiemy pod uwagę, że pierwszą decyzją podejmowaną przez przeciwników tyranii jest odpowiedź na pytanie jak walczyć. Rozsądne jest przyjęcie założenia, że jeśli warunki zewnętrzne miały kluczowe znaczenie dla wyboru form walki przez ludzi rzucających wyzwanie tyranii, wskaźniki sukcesu dla konfliktów prowadzonych przy użyciu przemocy lub bez niej w miarę upływu czasu i w wielu przypadkach powinny być takie same.

Zebrane dane nie potwierdzają jednak tej tezy. W latach 1900-2006 ruchy oporu społecznego okazały się skuteczne dwukrotnie częściej, a badania ostatnich przypadków pokazują, że różnice poziomu wskaźników sukcesu nie uległy znaczącej zmianie⁹. Niektórzy mogą zaprzeczyć temu przy pomocy stwierdzenia, że aktywiści oporu obywatelskiego wybierają bitwy, które można łatwiej wygrać, ale Chenoweth i Stephan przewidziały pojawienie się takiego argumentu i wykazały, że „znaczna większość niestosujących przemocy kampanii oporu społecznego pojawiła się w warunkach funkcjonowania reżimów autorytarnych (...), w których nawet pokojowe formy opozycji wobec rządów mogły wywołać śmiertelne konsekwencje”¹⁰.

Laureat nagrody Nobla z ekonomii, Thomas Schelling, zauważył to w swoim eseju, który zawarł ponad 50 lat temu w publikacji *Opór obywatelski jako forma obrony narodowej: działania bez stosowania przemocy przeciw agresji*. Poniżej podajemy sformułowane przez niego wnioski:

Tyran i jego poddani zajmują w pewnym sensie symetryczne stanowiska. Mogą odmówić mu dostępu do większej części tego, czego chce – mogą to osiągnąć, o ile dysponują zdyscyplinowaną organizacją umożliwiającą odmowę współpracy. On z kolei może praktycznie odmówić im dostępu do prawie wszystkiego, czego oni chcą – może to zrobić stosując przemoc, która znajduje się w jego dyspozycji... Jest to sytuacja przetargu, w której każda ze stron, jeśli jest odpowiednio zdyscyplinowana i

Ten rozdział pojawia się w: Mathew Burows i Maria J. Stephan (red.) *Is Authoritarianism Staging a Comeback? [Czy autorytaryzm przeżywa swą drugą młodość?]* Washington DC: The Atlantic Council, 2015.

zorganizowana, może odmówić dostępu do większości tego, czego chcą inni; do rozstrzygnięcia pozostaje kwestia, kto wygrywa¹¹.

Według Schellinga taktyka wybierana przez aktywistów oporu obywatelskiego implikuje ponoszenie kosztów i uzyskiwanie korzyści, tak jak i taktyka stosowana przez ich autorytarnego przeciwnika. Zwycięzcą jest strona, która dokonuje alokacji tych kosztów i korzyści w sposób najbardziej efektywny dla siebie. Zręczny lider oporu obywatelskiego chce doprowadzić do zakłócenia istniejącego porządku w celu maksymalizowania liczby przypadków dezercji, a optymalnie chce stosować taktykę, przy której niewielkie zakłócenia prowadzą do zaistnienia wielu przypadków dezercji. Zręczny władca autorytarny potrzebuje egzekwowania posłuchu, często przy użyciu przemocy, a optymalnie chce stosować przemoc maksymalizującą posłuszeństwo w minimalnym stopniu. Agregacja dezercji w stosunku do posłuszeństwa determinuje, kto wygrywa.

Lista kontrolna

Jeśli umiejętności i wybór strategiczny mają największy wpływ na wynik ruchów oporu obywatelskiego, to powinniśmy mieć możliwość zidentyfikowania tych umiejętności, zdolności i wyborów wspólnie charakteryzujących szeroki wachlarz różnych ruchów osiągających sukcesy. Można analizować wiele różnych aspektów danego ruchu, ale jeśli wydestylujemy spośród wielości zmiennych te, które mają znaczenie, stwierdzimy, że trzy kluczowe determinanty sukcesu ruchów oporu obywatelskiego to:

1. Zdolność do jednoczenia ludzi
2. Planowanie operacyjne
3. Dyscyplina powstrzymywania się od przemocy.

Jeśli te cechy charakteryzują dany ruch oporu obywatelskiego, ustanawiają one warunki zaistnienia trzech tendencji, które również ujawniają swoją moc warunkowania sukcesu. Są to:

1. Zwiększanie udziału obywateli w akcjach oporu obywatelskiego
2. Zmniejszanie wpływu represji i zwiększanie siły reakcji społeczeństwa na ich stosowanie
3. Zwiększanie liczby przypadków przechodzenia adwersarzy ruchu na przeciwną stronę

Zestaw owych trzech cech i trzech tendencji określamy mianem „listy kontrolnej”. Jesteśmy przekonani, że wypracowanie tych trzech cech i uruchomienie tych trzech tendencji znacznie zwiększa prawdopodobieństwo odniesienia sukcesu. Aczkolwiek lista kontrolna nie jest receptą gwarantującą otrzymanie pomyślnego wyniku, stanowi ona raczej ramę, która pomaga ludziom organizować refleksję i poprawić efektywność działania.

W tym sensie jedną z funkcji listy kontrolnej jest przewyciężenie poczucia dezorientacji, które może pojawić się w czasie konfliktu. Złożoność sytuacji stanowi jedno z głównych Ten rozdział pojawia się w: Mathew Burows i Maria J. Stephan (red.) *Is Authoritarianism Staging a Comeback?* [Czy autorytaryzm przeżywa swą drugą młodość?] Washington DC: The Atlantic Council, 2015.

wyzwań, któremu każdy ruch społeczny musi sprostać, a w warunkach „mgły wojny” („kurzu bitewnego”) może być trudno ustalić, które czynniki trzeba najbardziej uwzględnić przy podejmowaniu decyzji. Jesteśmy zdania, że jeśli aktywista lub zewnętrzny obserwator chce ocenić perspektywy sukcesu danego ruchu, pytanie o to, czy te trzy cechy występują, a także czy te trzy tendencje mają miejsce zgodnie z zapisami listy kontrolnej, zapewni mocną podstawę oceny stanu rozwoju danego ruchu, jego silnych i słabych stron, oraz perspektyw sukcesu.

Poniżej przedstawiamy rozwinięcie zapisów listy kontrolnej:

1. Zdolność do jednoczenia ludzi

Autorytarni władcy są mistrzami stosowania zasady „dziel i rządź”, toteż ci, którzy się im sprzeciwiają, muszą wykazać się większym mistrzostwem i zdolnością do budowania jedności. Budowanie i utrzymywanie poczucia jedności ma charakter wieloaspektowy, ale jego głównym punktem jest wypracowywanie współprzeżywanej i inkluzywnej wizji ruchu oporu obywatelskiego. Osiągnięcie tego wymaga, by organizatorzy ruchu dysponowali pogłębioną wiedzą o źródłach niezadowolenia, aspiracjach, kulturze i wartościach różnych społeczności, które chcą mobilizować. Ta wiedza tworzy podstawę wypracowywania i komunikowania wizji, która przyciąga szerokie wsparcie i mobilizuje ludzi. Skuteczne wizje wywołują znaczny rezonans współbrzmienia z osobistymi doświadczeniami i uczuciami zwykłych ludzi, i skłaniają ich do uczestniczenia w różnych formach oporu obywatelskiego.

Innym krytycznym aspektem budowania jedności jest obecność przywództwa i struktury organizacyjnej dysponującej odpowiednią legitymizacją. Działanie w ruchu ma charakter dobrowolny i dlatego liderzy ruchu nie dysponują formalnym prawem do wydawania rozkazów i sprawowania kontroli nad zachowaniami uczestników i uczestniczek. Oznacza to, że decyzje w ruchu muszą być podejmowane i wykonywane tak, aby były uznawane za właściwe przez społeczności, do których kierowany jest apel o mobilizację. Każdy ruch wypracowuje swoje własne sposoby osiągania tego – niektóre robią to w sposób bardziej zhierarchizowany, inne w bardziej zdecentralizowany, inne jeszcze w ramach kombinacji obu sposobów w zależności od sytuacji. Bez względu na ścisłe przywództwo ruchu i przyjęte struktury organizacyjne, występują różne style przywództwa ruchów, a jedność wiąże się z potrzebą harmonizowania ich. Obok każdego tytułarnego lub charyzmatycznego przywódcy krajowego, występuje wielu lokalnych liderów, którzy powinni wykazywać się wysoką zdolnością tworzenia koalicji, negocjowania i agregowania interesów różnych grup. To właśnie zdolność różnych liderów, działających na różnych szczeblach (lokalnych lub krajowych) z różnych części kraju, reprezentujących różne grupy, do współpracy, umożliwia zachowanie jedności w dłuższej perspektywie.

Możemy znaleźć dowody obu tych aspektów jedności w oporze obywatelskim wykorzystywanych przez ruch sprzeciwiający się polityce apartheidu w Afryce Południowej. Ten rozdział pojawia się w: Mathew Burows i Maria J. Stephan (red.) *Is Authoritarianism Staging a Comeback? [Czy autorytaryzm przeżywa swą drugą młodość?]* Washington DC: The Atlantic Council, 2015.

w latach '80. W czasie tej dekady powstały setki lokalnych grup obywatelskich domagających się realizacji podstawowych funkcji przez administrację lokalną, takich jak zapewnienie dostępu do czystej wody i do podstawowych usług, przy równoczesnym jednoczeniu się wokół wspólnej wizji obalenia apartheidu i osiągnięcia narodowego porozumienia. Te grupy obywatelskie, które sprzymierzyły się w ramach Zjednoczonego Frontu Demokratycznego, miały lokalnych liderów, którzy byli zdolni do skutecznego stosowania zdecentralizowanej taktyki (tj. bojkotów konsumenckich) dotyczącej lokalnych kwestii, przy jednoczesnym komunikowaniu się i współpracowaniu z większymi strukturami organizacyjnymi, oraz krajowym kierownictwem ruchu.

2. Planowanie operacyjne

Prowadzenie skutecznego oporu obywatelskiego jest działaniem o wiele bardziej skomplikowanym, niż się zwykle zakłada. Obraz, który przychodzi do głowy, gdy ludzie myślą o oporze obywatelskim, to protest uliczny, podczas gdy jest on tylko z jedną z faktycznie setek różnych możliwych do stosowania taktyk. Najefektywniejsze ruchy wiedzą, jaką taktykę wybrać, kiedy, gdzie, jak i przez kogo winna być stosowana, do kogo powinna być adresowana, i jaka powinna być kolejność stosowania innych, rozmaitych taktyk.

Szukanie adekwatnych odpowiedzi na tak zadane pytania wymaga planowania w oparciu o szczegółową analizę silnych i słabych stron, a także szans i zagrożeń ruchu, oraz jego przeciwników, jak również oceny otoczenia konfliktu oraz neutralnych i niezaangażowanych stron (w tym także członków społeczności międzynarodowej), które mogą wywrzeć wpływ na jego przebieg. Na podstawie tych informacji ruchy mogą wypracować krótko-, średnio- i długookresowe cele oraz odpowiadające im plany operacyjne. Podczas gdy plany te będą ewoluować w miarę upływu czasu w reakcji na zachodzące wydarzenia (tak jak wszelkie plany), wypracowanie koncepcji procesu planowania i nastawienia mentalnego mają bardziej istotne znaczenie dla uczestników ruchu, niż jakikolwiek poszczególny plan jako taki.

Właśnie w planowaniu operacyjnym dostrzegamy najwyraźniej płaszczyznę styku i interakcji między umiejętnościami a warunkami rozgrywania konfliktu. Podstawą planowania operacyjnego jest ocena warunków – sprzyjających lub niesprzyjających – w których funkcjonuje ruch. Ruch wówczas planuje wykorzystanie sprzyjających okoliczności i przewyciężenie, przekształcenie lub obejście przeciwności przy pomocy umiejętności, którymi dysponuje, i wyboru odpowiednich opcji strategicznych.

Wyrazisty przykład planowania operacyjnego daje się zauważyć w ruchu „Solidarności” w Polsce w latach '80. Rozumiejąc silne strony i umiejętności, robotnicy wyartykułowali mocne i politycznie realistyczne żądania zezwolenia na utworzenie niezależnych związków zawodowych (ale powstrzymali się przed sformułowaniem nieosiągalnego wówczas wezwania do zakończenia rządów komunistycznych); skupili swoje silne strony na organizowaniu

Ten rozdział pojawia się w: Mathew Burows i Maria J. Stephan (red.) *Is Authoritarianism Staging a Comeback?* [Czy autorytaryzm przeżywa swą drugą młodość?] Washington DC: The Atlantic Council, 2015.

struktur związkowych oraz solidarności między pracownikami różnych zakładów i specjalizacji przeciwko słabym stronom i braku legitymizacji swoich oponentów; wreszcie wybrali efektywną taktykę strajku okupacyjnego w swoich miejscach pracy (zamiast wychodzenia poza siedziby swoich przedsiębiorstw, co narażało ich na represje, gdy próbowali tak działać w latach poprzednich). Zostało to wzmocnione przez oparcie się pracowników o alternatywne instytucje – szczególnie o drukowanie niezależnych periodyków – które zostały rozwinięte w poprzednim dziesięcioleciu w celu ułatwienia komunikowania się między miastami. Dzięki wyborowi strategicznego celu, odpowiedniej taktyki (strajku okupacyjnego oraz wykorzystania alternatywnych instytucji), która znajdowała się w zasięgu ich możliwości, ruch „Solidarności” skutecznie nawigował w konfliktowym otoczeniu, zwalczył przeciwności i osiągnął postęp w realizacji swojego ostatecznego celu, którym było utworzenie demokratycznego państwa polskiego w roku 1989¹².

3. Dyscyplina powstrzymywania się od przemocy

Utrzymywanie dyscypliny powstrzymywania się od przemocy – to znaczy zdolności osób zaangażowanych w stawianie oporu obywatelskiego do wyrzeczenia się przemocy mimo prowokacji – jest rdzeniem funkcjonalnej dynamiki oporu obywatelskiego. Dzięki dyscyplinie powstrzymywania się od przemocy ruchy obywatelskie maksymalizują partycypację społeczną, zwiększają koszty represji stosowanych przez przeciwników, zwiększają prawdopodobieństwo, że represje wywołają reakcję ludności i z dużo większym prawdopodobieństwem skłonią do dezercji kluczowych filarów wsparcia adwersarzy. Badania Chenoweth i Stephan wskazują, że te korzyści znacznie przyczyniają się do różnicowania wskaźników sukcesów osiągniętych przez kampanie przemocy i kampanie oporu obywatelskiego niestosującego przemocy¹³.

Osiągnięcie dyscypliny powstrzymywania się od przemocy wymaga, by ruchy były przekonane do tego, że opór obywatelski jest skutecznym środkiem w warunkach konfliktu. Informacja o tym, jak działa opór obywatelski oraz zapis jego historii może w tym istotnie pomóc, tak, jak skuteczna strategia, która buduje ciąg niewielkich zwycięstw w ciągu dłuższego okresu i pokazuje, że opór obywatelski działa. Ruchy utrzymują również dyscyplinę powstrzymywania się od przemocy przez tworzenie norm kulturowych. Na przykład ruch Otpor w Serbii, który doprowadził do obalenia Slobodana Miloševića, systematycznie szkolił nowych członków w rozumieniu mechanizmu oddziaływania oporu obywatelskiego i dlaczego jest tak ważne, by pozostawać ruchem niestosującym przemocy.

Takie wysiłki nie wymagają stosowania etycznych argumentów za niestosowaniem przemocy, ale ludzie muszą wzajemnie przypominać sobie o korzyściach z dyscypliny powstrzymywania się od przemocy, przywołując przypadki (Syria stanowi najświeższy tragiczny przykład w tym względzie), w których niecierpliwość i brak wiary w opór obywatelski

Ten rozdział pojawia się w: Mathew Burows i Maria J. Stephan (red.) *Is Authoritarianism Staging a Comeback?* [Czy autorytaryzm przeżywa swą drugą młodość?] Washington DC: The Atlantic Council, 2015.

doprowadziła do pójścia w kierunku zastosowania taktyki stosowania przemocy, wywołując przewidywalne, katastrofalne konsekwencje.

4. Zwiększanie udziału obywateli w akcjach w oporu obywatelskiego

Wysoki poziom uczestnictwa ludności w oporze obywatelskim jest przypuszczalnie najważniejszym czynnikiem decydującym o pewności perspektywy przyszłego sukcesu ruchu¹⁴. Im więcej osób wycofuje zgodę i posłuszeństwo autorytarnej władzy, tym słabsza okazuje się ona i tym wyższy jest koszt jej utrzymania. Co więcej, jesteśmy przekonani, że wzrastająca liczba uczestników działań również zwiększa szanse pojawienia się reakcji na represje, a mierzalne dane liczbowe pokazują, że zwiększenie stopnia partycypacji osób uczestniczących w protestach zwiększy prawdopodobieństwo tego, że wielu zwolenników władzy zdezerteruje¹⁵.

Ważność dużej liczebności osób uczestniczących w protestach ilustrują rewolucje 2011 r. w Egipcie i Tunezji, które zostały wsparte przez wiele różnorodnych z punktu widzenia demografii grup – mężczyzn i kobiet; grup religijnych i świeckich; ludzi młodych, w średnim wieku i starszych; pracowników niższych i średnich klas; wreszcie ludności miejskiej i wiejskiej. W przeciwieństwie do tego ani studencki ruch 1989 r. w Chinach ani Zielony Ruch w Iranie z 2009 r., które zmobilizowały miliony i dostały się na pierwsze strony gazet, nie osiągnęły deklarowanych celów częściowo dlatego, że nie rozrosły się na tyle, by objąć swym zasięgiem szerokie rzesze obywateli, wykraczając poza swoją początkową bazę.

Osiągnięcie wysokich poziomów społecznej partycypacji w oporze obywatelskim wynika z pierwszych trzech punktów listy kontrolnej. Jednocząca wizja pomaga w zbudowaniu spójności i pobudza mobilizację. Planowanie operacyjne wzbudza zaufanie i zapewnia możliwość zastosowania szerokiego wachlarza taktyk, umożliwiających przyjęcie zmieniających się poziomów tolerancji ryzyka, dostępnego czasu oraz gotowości do poświęceń na rzecz ruchu. Skuteczna strategia dostarcza możliwości zaangażowania się biednych, bogatych, starszych i wszystkich mieszczących się w tych ramach tak, by mogli coś zrobić, w małej lub większej skali, by wesprzeć ruch obywatelski. Dyscyplina powstrzymywania się od przemocy zapewnia, że każdy może wziąć udział (w przeciwieństwie do zbrojnego oporu, ograniczającego się do sprawnych i silnych mężczyzn), a środki inne niż przemoc z dużo większym prawdopodobieństwem mogą być uznane za odpowiednie przez szeroki przekrój społeczeństwa.

5. Zmniejszanie wpływu represji i wzmacnianie siły reakcji społeczeństwa na ich stosowanie

Jednym z najsilniejszych narzędzi autorytarnej władzy jest zdolność do stosowania represji – skuteczne ruchy uczą się zaś, jak redukować ich wpływ przy jednoczesnym Ten rozdział pojawia się w: Mathew Burows i Maria J. Stephan (red.) *Is Authoritarianism Staging a Comeback?* [Czy autorytaryzm przeżywa swą drugą młodość?] Washington DC: The Atlantic Council, 2015.

podnoszeniu kosztów ich stosowania. Jednym ze sposobów jest dokładna ocena ryzyka i wybór taktyk, ponieważ nie wszystkie taktyki wiążą się z takim samym ryzykiem narażenia się na represje. Podczas gdy ryzyko represjonowania scentralizowanych działań takich, jak masowe demonstracje, jest bardzo wysokie, zdecentralizowane taktyki takie, jak bojkoty konsumenckie, strajki polegające na pozostawaniu w domu, masowe branie zwolnień chorobowych przez pracowników lub uczniów szkół, tudzież anonimowe umieszczanie niewielkich symboli w miejscach publicznych, mogą być represjonowane przez reżim jedynie z dużą trudnością. Wynika to z faktu, że uczestniczenie w realizacji niektórych taktyk (np. bojkotów konsumenckich) nie jest oczywiste (nie można stwierdzić patrząc na kogoś, czy uczestniczy w bojkotowaniu zakupów jakiegoś towaru, czy nie), ponadto osoby podejmujące działania są rozproszone, lub mogą nie przyznawać się do autorstwa swoich czynów (np. strajki polegające na pozostawaniu w domu wymagają wysyłaniu policjantów do domu każdego pracownika, przy czym osoby biorące zwolnienia lekarskie mogą twierdzić, że były w danym dniu faktycznie chore).

W 1983 r. w Chile dysydenci polityczni przeciwstawiający się dyktaturze Augusto Pinocheta musieli znaleźć sposób na uniknięcie jego represji. Dziesięciolecie masowych aresztowań, egzekucji, tortur oraz zaginięć ludzi oznaczało, że ludzie czuli się zastraszeni i nie byli w stanie organizować się lub mobilizować w ramach akcji protestacyjnych. W kwietniu górnicy zagłębia miedziowego zaapelowali o zorganizowanie strajku poza stolicą kraju – Santiago, lecz Pinochet zagroził rozlewem krwi, wysyłając oddziały wojska, by otoczyły kopalnie przed rozpoczęciem przewidywanego strajku. W obliczu takich gróźb liderzy związkowi odwołali strajk i zaapelowali o udział w narodowym dniu protestu, w ramach którego ten, kto zechciałby dać wyraz sprzeciwu wobec reżimu, miałby pracować wolno, chodzić wolno, jechać wolno a o godzinie 8:00 bić w garnki i patelnie¹⁶. Apel ten doprowadził do bezprecedensowego, szeroko zakrojonego poparcia takich działań, prowadząc do powtarzania takich form protestu co miesiąc. Okazało się to pierwszym ważnym krokiem przełamania skorupy lęku i atomizacji społecznej, stanowiącej kamień węgielny władzy Pinocheta. Akcje charakteryzował akceptowalnie niski poziom ryzyka dla uczestników – siły bezpieczeństwa Pinocheta nie były w stanie zareagować na tak szeroko zakrojone stosowanie zdecentralizowanej taktyki.

Inne aspekty redukcji wpływu represji lub zwiększania ich kosztów oraz prawdopodobieństwa pojawienia się wyraźnej reakcji społeczeństwa, wiążą się z potrzebą wyartykułowania skarg i oczekiwań w kategoriach apolitycznych (demonstranci domagali się zapewnienia dostaw czystej wody oraz poprawy bezpieczeństwa w dzielnicach mieszkaniowych, a nie obalenia reżimu), tworząc wyraźne linie sukcesji przywództwa, a także zmniejszając dystans społeczny między uczestnikami ruchu oraz krajowymi i międzynarodowymi grupami, tak, by represje stosowane wobec członków ruchu wywoływały z większym prawdopodobieństwem wyraźną reakcję społeczeństwa. Na przykład gdy egipski bloger Khaled Said został wyciągnięty w roku 2010 z kafejki internetowej i pobity na śmierć

Ten rozdział pojawia się w: Mathew Burows i Maria J. Stephan (red.) *Is Authoritarianism Staging a Comeback?* [Czy autorytaryzm przeżywa swą drugą młodość?] Washington DC: The Atlantic Council, 2015.

przez siły bezpieczeństwa za ujawnianie korupcji, dysydencka grupa facebookowa „Wszyscy jesteśmy Khaledem Saidem” przeciwstawiła się próbom zdyskredytowania jego życia. W wyniku swej obecności (w Internecie) wykazali wyraźnie, że Said miał wiele wspólnego z życiem zwykłych Egipcjan, w ten sposób doprowadzając do pojawienia się nieoczekiwanej silnej reakcji społeczeństwa na represje.

6. Zwiększanie liczby przypadków przechodzenia adwersarzy ruchu na przeciwną stronę

W miarę, jak opór obywatelski rozwija się z upływem czasu, często wywołuje dezercje z szeregów aktywnych i pasywnych osób wspierających jego adwersarzy. Na przykład reformiści i zwolennicy twardego kursu w rządzie mogą zacząć publicznie walczyć ze sobą o stanowiska i przejęcie kontroli. Interesy ekonomiczne mogą doprowadzić do zmuszenia państwa do przyjęcia żądań ruchu, by umożliwić ożywienie gospodarki. Funkcjonariusze reżimu, tacy, jak żołnierze, policja, biurokraci i inni pracownicy służb publicznych również mogą zmienić stronę, na przykład w wyniku uznania postulatów ruchu za słuszne, w wyniku przyjęcia przedstawianych argumentów, zdegustowania posunięciami reżimu, lub z racji uczestniczenia członków ich rodzin i przyjaciół w ruchu oporu obywatelskiego. Nawet elity, które sympatyzują z reżimem, mogą zacząć wątpić w jego zdolność do trwania i zająć stanowisko neutralne, aby nie ryzykować znalezienia się po złej stronie historii, jeśli opór obywatelski odniesie sukces.

W czasie pomarańczowej rewolucji na Ukrainie w 2004 r. dysydenci świadomie szukali możliwości stworzenia linii komunikowania się z siłami bezpieczeństwa, korzystając z kontaktów z korpusem emerytowanych oficerów, występujących w roli pośredników¹⁷. W miarę upływu czasu opozycja udowodniła swoimi działaniami, że jest ruchem niestosującym przemocy i rozsądnym; apelowała do sił bezpieczeństwa o to, by służyły i chroniły dobro publiczne; zmniejszyła dystans społeczny przy pomocy hasła i działań (takich, jak wręczanie kwiatów policjantom sił interwencyjnych); ujawniała korupcję panującej władzy; wreszcie wywoływała naruszenia lojalności w szeregach funkcjonariuszy sił bezpieczeństwa. Gdy przyszedł czas angażowania się w represje, wielu ukraińskich żołnierzy i policjantów po prostu zachowało się neutralnie. Podobne zjawisko miało miejsce w Serbii za czasów Miloševića. Siły bezpieczeństwa przestały entuzjastycznie wykonywać rozkazy reżimu, choć bez wyraźnego dezercerowania. 5 października 2000 r., w chwili szczytowej mobilizacji ruchu Otpor, oficer policji odpowiedzialny za rzucenie z helikoptera środków chemicznych mających rozproszyć tłum zgromadzony na ulicach Belgradu odmówił wykonania tego polecenia, twierdząc, że nie będzie w stanie wyraźnie widzieć tłumów w warunkach złej pogody i widoczności, chociaż w tym akurat dniu było słonecznie. Później skomentował, że czuł, że nie może wykonywać rozkazów, ponieważ w tym dniu wśród demonstrantów mogli znajdować się członkowie jego rodziny¹⁸.

Ten rozdział pojawia się w: Mathew Burows i Maria J. Stephan (red.) *Is Authoritarianism Staging a Comeback?* [Czy autorytaryzm przeżywa swą drugą młodość?] Washington DC: The Atlantic Council, 2015.

Bez względu na to, czy są one wywoływane przez perswazję czy własny interes, takie dezercje bywają często wynikiem długookresowych procesów inspirowanych przez ruch oporu obywatelskiego. Podobnie, jak w przypadku obu trendów poprzednio wymienionych na liście kontrolnej, takie sytuacje wynikają z wcielania w życie przez przywództwo ruchu zasad jedności, planowania i dyscypliny powstrzymywania się od przemocy. Dane wykazują, że przyczynia się to do wzrostu różnorodności uczestników akcji. Szczególnie ważną rolę w inspirowaniu dezercji odgrywa powstrzymywanie się od przemocy. Tak długo, jak ruch pozostaje ruchem niestosującym przemocy i unika przekształcenia się w gwałtowne powstanie (jak miało to miejsce w tragicznym przypadku Syrii w 2011 r.), tak długo ruch może żyć, by poprowadzić walkę innego dnia i nadal utrzymać wysokie prawdopodobieństwo dezercji funkcjonariuszy reżimu. Jeśli osoby decydujące się na dezercję nie są fizycznie zagrożone przez gwałtowny bunt, ich potencjalna decyzja pozostaje źródłem ciągłego zagrożenia spójności struktur siłowych autorytarnego reżimu.

Implikacje dla zewnętrznych aktorów

Powyższa lista kontrolna nie jest użyteczną wskazówką tylko dla dysydentów. Inne środowiska mogą ją również wykorzystać do poprawy efektywności swoich działań, wiążących się z tymi konfliktami.

Lista kontrolna może na przykład pomóc dziennikarzom w lepszym wyjaśnianiu sensu i form przebiegu oporu społecznego. Jeśli dziennikarze chcą przedstawić pogłębione wyjaśnienie istoty konfliktu, lista kontrolna wskaże im, że umieszczanie reportera przed płonącym celem rzuconego przed chwilą koktajlu Mołotowa w Kijowie w pierwszych tygodniach 2014 roku tak, by mógł on spekulować na temat tego, czy pojawią się bardziej gwałtowne przejawy przemocy, nie wyjaśnia sił napędzających konflikt, czy stron uczestniczących w nim. Lecz zbadanie poziomu jedności ruchu i planowania, źródeł załamania dyscypliny powstrzymywania się od przemocy, wzrostu skali uczestnictwa obywateli, zmniejszania wpływu represji na działania ruchu, a także tego, czy siły bezpieczeństwa w pełni wykonują rozkazy, nie mówiąc o przejawach dezercji, mogłoby zapewnić sformułowanie bardzo trafnych analiz. Jeśli dodamy do tego rozumienie utraty wsparcia kadr kierowniczych i właścicieli przedsiębiorstw, stanie się jasne, dlaczego prezydent Ukrainy Janukowycz uciekł z kraju 21 lutego 2014 roku, w ciągu kilku godzin po zastosowaniu najbardziej surowych represji przez siły bezpieczeństwa reżimu, które napotkały na masową reakcję społeczeństwa. Takie przejawy rozwoju sytuacji są bardziej przewidywalne, jeśli uwaga jest z góry skupiona na właściwych aspektach.

Lista, gdyby została uwzględniona przez decydentów politycznych w drugiej połowie 2011 r., mogła wskazywać na większe prawdopodobieństwo zwycięstwa oporu obywatelskiego wobec reżimu al-Asada w Syrii. Kontynuacja zmian lojalności (wykraczająca poza wyłącznie żołnierzy-sunitów) w środowisku wojskowych wspierających reżim mogła wyglądać na najważniejsze źródło nadziei na zwycięstwo. Wycofanie wsparcia ze strony

Ten rozdział pojawia się w: Mathew Burows i Maria J. Stephan (red.) *Is Authoritarianism Staging a Comeback?* [Czy autorytaryzm przeżywa swą drugą młodość?] Washington DC: The Atlantic Council, 2015.

członków środowiska biznesmenów była kolejnym istotnym wskaźnikiem przesilenia. W tym świetle zachęta sił Wolnej Armii Syrii w początkach 2012 r. do walki z pozostałymi lojalnymi wobec al-Asada siłami zbrojnymi alawitów¹⁹ powinna być uznane za działanie kontrproduktywne, jeśli nie wprost zapowiadające tragedię.

Lista kontrolna może okazać się szczególnie użyteczna przy opracowywaniu zasad udzielania pomocy zewnętrznej lokalnym ruchom społecznym. Na przykład pierwsze trzy umiejętności na liście są oparte o zdolności i można je wzmocnić przy pomocy rzetelnej wymiany informacji. Zgodnie z Artykułem 19 Powszechnej deklaracji praw człowieka tyrani nie mogą ograniczać przepływu informacji przez granice, lub karać obywateli za retransmitowanie tej informacji do dysydentów. Wszystkie sześć punktów listy kontrolnej może także inspirować myśli na temat ścieżek innowacji technologicznych, które mogą ułatwiać kultywowanie trzech rodzajów umiejętności i trzech trendów.

Lista kontrolna a konflikty, które będą kształtować naszą przyszłość

Środowiska, w których przebiegają konflikty niestosujące przemocy mają złożony, skomplikowany charakter, a osoby uczestniczące w obywatelskich ruchach oporu – wymagających oddolnej koordynacji dla ustalania sekwencji taktyk prowadzących do zwycięstwa – często mają poczucie pewnej dezorientacji. Ich naturalna obawa podejmowania niewłaściwych decyzji mających wpływ na życie i wolność ludzi mogą skłaniać do pasywności, której oczekuje dyktator, a także wzmacniać iluzję jego całkowitej odporności na wpływ otoczenia. Lista kontrolna może pomóc dysydentom przezwyciężyć to poczucie dezorientacji i pomóc w określaniu kierunków działania.

Niektórzy mogą argumentować, że mając do czynienia z tak dużą liczbą zmiennych, lista kontrolna obalania tyranii jest zbyt uproszczona, a ocena jakości krytycznych decyzji w czasie przyszłych konfliktów będzie wymagała starannego zwracania uwagi na czynniki mające wyjątkowe znaczenie dla danych okoliczności czasu i miejsca. Jednakże lista kontrolna nie namawia do ignorowania specyficznych czynników wpływających na daną sytuację, ale raczej do zrozumienia tych czynników w kontekście szerszej refleksji strategicznej, która wyjaśnia, w jaki sposób i dlaczego ruchy oporu obywatelskiego mogą zwyciężyć. Atul Gawande, który badał znaczenie list kontrolnych w wielu różnorodnych kontekstach, pisze:

Listy kontrolne wydają się bronić każdego, również doświadczonego, przed porażką przy wykonywaniu dużo większej liczby zadań, niż zdawaliśmy sobie sprawę. Tworzą one rodzaj poznawczej siatki bezpieczeństwa. Pozwalają na wyłapanie błędów w myśleniu, które zdarza się nam wszystkim popełniać – niedostatków pamięci, uwagi i staranności²⁰.

W warunkach prawdziwej złożoności – gdzie wymagana wiedza przekracza możliwości jakiegokolwiek jednostki i nieprzewidywalnie panuje (...) [skuteczne listy kontrolne] zapewniają, że błaha, ale mające krytyczne znaczenie kwestie nie są pomijane i (...)

Ten rozdział pojawia się w: Mathew Burows i Maria J. Stephan (red.) *Is Authoritarianism Staging a Comeback? [Czy autorytaryzm przeżywa swą drugą młodość?]* Washington DC: The Atlantic Council, 2015.

zapewniają, że ludzie rozmawiają i koordynują (...) tak, aby dawać sobie radę z niuansami i kwestiami niedającymi się przewidzieć zgodnie z ich najlepszą wiedzą i wolą²¹.

Listy kontrolne mogą nie być ostatecznym wskaźnikiem tego, kto zwycięży: tyran czy osoba stawiająca opór obywatelski. Jednakże lista kontrolna może służyć jako krytyczny i ciągły zestaw wskaźników umożliwiających zrozumienie, jak oczekiwania obywateli domagających się wolności mogą przewyżczyć nawet dobrze okopane na swoich pozycjach systemy autorytarne.

Przypisy

¹ W oparciu o badania prowadzone przez Ericę Chenoweth i Marię Stephan, które zidentyfikowały 105 kampanii oporu obywatelskiego dążących do zmiany rządu w krajach i na terytoriach położonych na wszystkich kontynentach w latach 1900-2006.

Chenoweth, Erica, and Maria Stephan. 2011. *Why Civil Resistance Works: The Strategic Logic of Nonviolent Conflict*. [Dlaczego opór obywatelski działa: strategiczna logika konfliktu niestosującego przemocy] New York: Columbia University Press. p. 6

NAVCO 1.1 dane dostępne na: http://www.du.edu/korbel/sie/research/chenow_navco_data.html

² W oparciu o analizę 67 transformacji demokratycznych przebiegających w latach 1972-2005 przeprowadzoną w ramach projektu badawczego *How Freedom is Won: From Civic Resistance to Durable Democracy*. [Jak zdobywano wolność: od oporu obywatelskiego do trwałej demokracji] autorki stwierdziły, że „Siła oporu obywatelskiego była kluczowym czynnikiem sprawczym 50 spośród 67 transformacji, lub ponad 70 procent krajów, w których transformacje zaczęły się od upadku systemu dyktatorskiego oraz/lub powstały nowe państwa w wyniku rozpadu państw wielonarodowych. Spośród 50 krajów, w których opór obywatelski stanowił kluczowy element strategii (chodzi o kraje, w których transformacje były napędzane przez siły obywatelskie lub kraje, w których miały miejsce mieszane transformacje, do zaistnienia których przyczyniły się w znacznym stopniu zarówno siły obywatelskie, jak i dysponenci władzy), żaden nie był zaliczany do *wolnych* krajów, 25 spośród nich były *częściowo wolne*, a 25 były zaliczane do krajów niedemokratycznych. Obecnie [w r. 2005], wiele lat po transformacji, 32 z tych krajów są zaliczane do grona *wolnych*, 14 jest *częściowo wolnych*, a jedynie 4 są *niedemokratyczne*”.

Ackerman, Peter, and Adrian Karatnycky. 2005. *How Freedom is Won: From Civic Resistance to Durable Democracy*. [Jak zdobywano wolność: od oporu obywatelskiego do trwałej demokracji] Washington, DC: Freedom House. p. 6-7

³ Marchant, Eleanor, Adrian Karatnycky, Arch Puddington, and Christopher Walter. 2008. *Enabling Environments for Civic Movements and the Dynamics of Democratic Transition*. [Środowiska umożliwiające działanie ruchów obywatelskich a dynamika demokratycznej transformacji politycznej] (Specjalny raport Freedom House 18 lipca, s. 1).

⁴ Ibid. s. 1

Ten rozdział pojawia się w: Mathew Burows i Maria J. Stephan (red.) *Is Authoritarianism Staging a Comeback? [Czy autorytaryzm przeżywa swą drugą młodość?]* Washington DC: The Atlantic Council, 2015.

⁵ Chenoweth Erica and Maria Stephan. 2011. *Why Civil Resistance Works: The Strategic Logic of Nonviolent Conflict*. [Dlaczego opór obywatelski działa: strategiczna logika konfliktu niestosującego przemocy] New York: Columbia University Press.

⁶ Ibid. s. 9

⁷ Ibid. s. 68

⁸ Ibid. s. 62

⁹ Chenoweth, Erica. 2014 *Trends in Civil Resistance and Authoritarian Responses. The Atlantic Council Future of Authoritarianism Project*. [Trendy oporu obywatelskiego i reakcje rządów autorytarnych].

¹⁰ Chenoweth Erica and Maria Stephan, op. cit., s. 66

¹¹ Thomas C. Schelling. 1968. *Some Questions on Civilian Defence*, [Wybrane zagadnienia obrony obywatelskiej], w: A. Roberts (red.), *Civilian Resistance as a National Defence: Non-violent Action Against Aggression* [Opór cywilny jako forma obrony narodowej: niestosujące przemocy działanie przeciwstawiające się agresji]. Harrisburg, PA: Stackpole Books. s. 304.

¹² Ackerman, Peter and Jack DuVall. 2000. *A Force More Powerful: A Century of Nonviolent Conflict*. [Mocniejsza siła: stulecie konfliktu niestosującego przemocy]. London: St. Martin's Press/Palgrave Macmillan. p. 113-174.

¹³ Chenoweth Erica and Maria Stephan, op. cit., s. 30-61

¹⁴ Ibid. s. 30-61

¹⁵ Ibid. s. 46-49

¹⁶ *A Force More Powerful*. [Siła mocniejsza od przemocy] Reżyseria: Steve York. York Zimmerman. 2000. Film.

¹⁷ Binnendijk Anika Locke and Ivan Marovic. 2006. *Power and Persuasion: Nonviolent Strategies to Influence State Security Forces in Serbia (2000) and Ukraine (2004)*. [Władza i perswazja: niestosujące przemocy strategie wpływania na państwowe siły bezpieczeństwa w Serbii (2000) i na Ukrainie (2004)]. *Communist and Post-Communist Studies* 39, no. 3 (wrzesień). p. 411-429.

¹⁸ Wywiad z Nebojšą Čovićem, Večernje novosti, 2 października 2010.

¹⁹ Należy tu zaznaczyć, że siły lojalne wobec reżimu wykaczały dalece poza kryterium denominacyjne i lepiej opisywać je w kategoriach polityczno-ideologicznych (np. jako baasistowskie) [przyp. red.].

²⁰ Gawande Atul. 2009. *The Checklist Manifesto: How to Get Things Right*. [Manifest list kontrolnych: jak doprowadzić sprawy do ładu] New York: Picador. p. 47

²¹ Ibid. p. 79.

Ten rozdział pojawia się w: Mathew Burows i Maria J. Stephan (red.) *Is Authoritarianism Staging a Comeback? [Czy autorytaryzm przeżywa swą drugą młodość?]* Washington DC: The Atlantic Council, 2015.